

**CRIȘAN MUȘEȚEANU (în colaborare cu Dan Elefterescu),
Ateliere ceramice romane de la Durostorum. Monografii IV.
Muzeul Național de Istorie a României, București, 2003.**

Lucrarea lui Crișan Mușețeanu este structurată în mai multe capitole, după cum urmează: după un scurt *Cuvânt înainte*, (p. 9-10), respectiv *Lista abrevierilor utilizate* de către autor, aflăm capitolele I. *Scurt istoric* (p. 14-15); II. *Ateliere ceramice* (p. 16-32); III. *Vase terra sigillata locale* (p. 33-42); IV. *Ceramica cu glazură plombiferă* (p. 43-49); V. *Vasele pentru depozitare și servit* (p. 50-101); VI. *Vase de bucătărie* (p. 102-115); VII. *Vase de cult* (p. 116-121); VIII. *Tehnici de decorare* (p. 122-130); IX. *Concluzii* (p. 131-137); X. *Anexe* (p. 138-147); XI. *Bibliografie* (p. 148-163). Monografia beneficiază și de un consistent rezumat în limba franceză (p. 164-173). În ceea ce privește ilustrația, 46 planșe însoțesc catalogul organizat tipologic.

Autorul fixează din punct de vedere istoric și geografic situl căruiua îi dedică monografia într-un prim capitol, intitulat I. *Scurt istoric* (p. 14-15). Sunt trecute în revistă cele mai semnificative informații cunoscute în stadiul actual al cercetării, cu referire la denumirea de rezonanță celtică a așezării preromane, la trupele cantonate aici în epocile Principatului și Dominatului (*cohors II Flavia Brittonum* de la Flavii și până la începutul sec. II d.Hr., respectiv *legio XI Claudia*, începând cu domnia lui Traian și până la sfârșitul antichității), la dezvoltarea urbană din jurul castrului militar, cuprinzând pe negustorii, meseriașii și veteranii din *canabae Aeliae leg. XI. Claudiae*, cât și așezarea civilă (*vicus*) continuatoare a vechiului sit autohton. Este adusă apoi în discuție zona aflată la cca 2-2,5 km în aval de castru, aflată astăzi pe teritoriul României, asupra căreia avem semnalate urme ale unor ruine antice încă de la Gr. Tocilescu. Aceasta ocupă o suprafață de cca. 24 ha, aici grupându-se ansamblurile arheologice (ateliere ceramice și cuptoare, *thermae*) și întreg materialul ceramic tratate în monografie.

Capitolul II. *Ateliere ceramice* (p. 16-32) ne prezintă zona atelierelor ceramice din partea de est a sitului roman de la Durostorum, cu tot cu gropile pentru extragerea lutului și cuptoarele aferente. Aceste ateliere produceau o mare cantitate de obiecte din lut ars, cu distribuție în întreg *territorium*-ul Durostorum-ului, mai precis materiale de construcție purtând exclusiv ștampile ale *leg. XI Claudia*, dar și – după cum vom vedea mai jos - vase de uz casnic curent, opaițe sau teracote. Cunoscute de multă vreme, dar cercetate doar în chip ocazional până la recentul demers științific datorat lui Crișan Mușețeanu și Dan Elefterescu, *cupptoarele* pentru ars ceramică se află grupate în partea de nord-est a sitului, pe o lungime de cca. 400 m de-a lungul terasei Dunării. Grație săpăturilor sistematice din ultimii ani, avem la ora actuală repertoriile 19 complexe (cupptoare), pe care autorul le grupează tipologic în două mari grupe, ținând cont de forma cuptorului: cupptoare cu focar rotund, respectiv cupptoare cu focarul rectangular. Prima categorie este cea mai numeroasă, cu nu mai puțin de 14 complexe, elementul comun fiind stâlpul central care susține placa pe care sunt așezate vasele în camera de ardere. Dacă din punct de vedere tipologic aceste cupptoare pot fi întâlnite din Britannia, Hispania, Gallia, Germania și până în Pannonia, Dacia sau Moesia Inferior, forma lor fiind una cu o mare recurență, datarea

complexelor a fost asigurată cu ajutorul șarjelor rebutate, monedelor, tiparelor de teracotă, opaițe etc. între începutul sec. al II-lea și veacul al IV-lea d.Hr. Deși numai patru cuptoare de formă rectangulară din cea de-a doua categorie au fost până acum cercetate, ele vădesc numeroase aspecte particulare, fiind încadrate de către autor în consecință, în nu mai puțin de trei subtipuri distincte: a. cuptoare de formă dreptunghiulară cu un singur canal median (C 7 și C 10) datate în sec. II-III d.Hr.; cuptor de formă dreptunghiulară cu perete median (C 9), datat larg, în sec. II-IV d.Hr.; în sfârșit, cuptorul de formă dreptunghiulară cu pilon central de susținere a solei (C 19), datat pe baza materialului ceramic din ultima șarjă, în sec. II d.Hr. Discuția tipologică evocată mai sus oferă autorului ocazia de a ne prezenta importante detalii arheologice referitoare la relația între forma cuptoarelor – funcționalitatea acestora. Și la Durostorum cuptoarele cu focar rotund sunt majoritare, ele deservind locuitorii întregului teritoriu, în scopul producerii vaselor, teracotelor și opaițelor de uz curent. În altă ordine de idei, existența și funcționarea cuptoarele pentru materiale de construcție apar ca firești într-un mediu militar atât de important, cum este cel al sediului unei legiuni. Autorul reușește însă, pe baza cronologiei ștampilelor leg. XI Claudia, identificarea câtorva etape distincte de înflorire ale activității constructive (în epoca lui Traian; în a doua jumătate a sec. II d.Hr., ulterior invaziei costobocilor din 170, epocă în care orașul accede la rangul municipal; în vremea lui Caracalla, în primele decenii ale veacului următor; în sfârșit, o ultimă mare etapă constructivă, care datează în vremea lui Dioclețian-Constantin, respectiv sfârșitul sec. III – începutul sec. IV d.Hr.). Catalogul celor 19 cuptoare, prezentat în continuare, este unul sistematic și cuprinde – în ordine – informația referitoare la: formă, descriere, suprafață, focar, solă, cameră de ardere și bibliografie pentru fiecare cuptor în parte.

O secțiune distinctă se referă la cele câteva *tipare* cunoscute și descoperite în complexe cercetate (tipare de opaițe tip *Firmalampen* pe platforma cuptorului C 1), dar și la alte tipare de lucerne, de teracote (un antefix cu figura Meduzei) sau de *terra sigillata* locală (pentru un platou de tip Dragendorff 39) recuperate de pe plaja Dunării. În ceea ce privește *rebuturile*, menționăm o serie de vase de uz curent sau *Firmalampen* din perimetrul atelierelor. Crișan Mușețeanu include în exhaustivă sa investigație și *gropile de lut* săpate pentru extragerea lutului și care sunt, ulterior, umplute cu resturi menajere și vase uzate sau rebutate. Pentru ceea ce conferă importanța acestor complexe închise pentru întreaga economie a lucrării, trebuie spus că, alături de complexul C 19, cele 18 gropi din zona atelierelor reprezintă principala sursă pentru alcătuirea catalogului.

Capitolul al treilea este intitulat *Vase terra sigillata locale* (p. 33-42). Nu foarte numeroasă, această producție cuprinde vase de mai slabă calitate din punct de vedere al pastei și decorului, care imită produsele occidentale. Mai precis, discutăm despre o unică formă: platoul Dragendorff 39, un tip binecunoscut pentru toată zona Dunării de Jos. Documentarea fabricării formeii la Durostorum – în absența binecunoscutelor poansoane din lut ars utilizate de către olari – a putut fi evidențiată prin descoperirea unei piese din os, care pare să fi servit drept *sigillum* pentru imprimarea decorului vasului, dar și printr-un fragment de tipar cu decor vegetal cu analogii la Westerndorf și Rheinzabern și care permite o

încadrare cronologică în prima jumătate a sec. III d.Hr. Catalogul care însoțește acest capitol numără nu mai puțin 24 piese (pl. 8-10), replici locale ale platourilor Dragendorff 39 descoperite în cursul săpăturilor de la Ostrov. Autorul prezintă în cuprinsul acestui capitol și argila locală utilizată în procesul de producție al sigillatelor locale, respectiv o argilă alburie, cu rare incluziuni feruginoase și de mica, respectiv o a doua, fină, de culoare roșie-cărămizie. Se cuvine menționat tocmai faptul potrivit căruia pasta alburie caolinoidă este *specifică* platourilor produse la Durostorum, individualizându-le de cele de la Butovo sau Pavlikeni, iar cercetările geologice furnizează și sursele cele mai apropiate situate în nordul și centrul Dobrogei (zona Măcinului, respectiv valea Carasu), deopotrivă cu altele din sud-vestul regiunii, care vor fi fost exploatate pentru realizarea pieselor în discuție.

Scurtul capitol ce urmează (IV. *Ceramica cu glazură plumbiferă* (p. 43-49) are ca obiect ceramica cu glazură plumbiferă aplicată. După ce realizează un scurt istoric al procedului tehnologic și prezintă descoperirile de acest gen din zona Dunării de Jos, autorul ia în discuție propriile descoperiri (cu 17 piese prezentate în catalog, pl. 11-13). Acestea (o serie de boluri, platouri și un *skyphos*) sunt realizate fie dintr-o pastă fină, de culoare biscuit și glazură gălbuie de bună calitate, fie dintr-o pastă diferită, de culoare gri sau cărămizie și însoțită de o glazură brunmăslinie de calitate inferioară, autorul înclinând – în parte, măcar – spre o producție locală.

Capitolele V, VI și VII ale lucrării cuprind, pe rând, V. *Vasele pentru depozitare și servit* (p. 50-101), VI. *Vase de bucătărie* (p. 102-115) și VII. *Vase de cult* (p. 116-121), vasele fiind ordonate de către autor potrivit funcționalității lor. Enumerarea vaselor utilizate pentru depozitare și pentru servit cuprinde – în ordinea propusă de către autor – *castroane* (nu mai puțin de 20 tipuri, vezi p. 51-58), *boluri* (9 tipuri, p. 58-60), *farfurii* (8 tipuri, p. 61-63), *oale cu două toarte – crater* (4 tipuri, p. 61-65), *cănițe cu două toarte* (3 tipuri, p. 65-66), *ulcioare* (5 tipuri, p. 66-67), câteva piese din rândul *ulcioarelor amforoidale* (cat. 333-339, p. 67-69), *oale cu o singură toartă* (3 tipuri, p. 68-70), *cănițe* (5 tipuri, p. 68-70), *pahare* (3 tipuri, p. 70) și, în sfârșit, puținele *chiupuri* descoperite (cat. 397-400, p. 71), urmate de catalogul propriu-zis. Pasta din care sunt realizate aceste piese este una fină, de culoare cărămiziu-gălbuie sau cărămiziu deschisă, consistentă și omogenă, în general bine arsă. Argilei utilizate i-au fost adăugate ca incluziuni mica aurie, dar și particule de oxid de fier și calcar. Firnisul pieselor descrise este puțin lucios și neaderent, variind de la roșcat spre castaniu-roșcat. Urmează *Vasele de bucătărie* produse în *officinae*-le de la Durostorum, caracterizate de o pastă de culoare alb-gălbuie și lipsită de firnis, cu pietricele, mica și rare urme de oxid de fier utilizate ca incluziuni. Aici numărăm 7 tipuri de *oale* (p. 102-104), *cănițe* (p. 104), 2 tipuri de *cratițe* (p. 104-105), 2 tipuri de *platouri* (p. 105-106), *capace* (p. 106), cât și două variante de *mortaria* (p. 106-108), tipologia realizată de către autor fiind completată de catalogul aferent. *Vasele de cult*, care fac obiectul capitolului al VII-lea (p. 116-121, pl. 40-41), sunt reprezentate prin deloc numeroasele *afumători* (*turibula*), *vase cu figuri umane* cu funcție culturală și *piese cu figuri aplicate în relief* (un crater decorat cu sileni, oale decorate cu șerpi, șopârle, roată cu patru spițe etc.).

Din economia lucrării nu putea lipsi, desigur, un capitol distinct, unde să aflăm tehnicile decorative utilizate în cazul vaselor descoperite la Durostorum. Capitolul VIII. *Tehnici de decorare* (p. 122-130) inventariază, pe rând barbotinarea, decorația cu roțița dințată (*à la roulette*), decorarea cu ștampilă *in solea* sau *planta pedis* și, în general, decorul ștampilat, alături de repertoriul motivelor decorative enumerate.

Capitolul IX. *Concluzii* (p. 131-137) reia, într-o formă sintetică, o serie de elemente cuprinse de-a lungul întregii lucrări. Pe baza materialului studiat – aici nu au fost introduse opaițele și materialele de construcție, acestea urmând a face obiectul unei lucrări viitoare -, autorul arată că o delimitare a atelierelor militare de cele civile nu poate fi operată în stadiul actual al cercetărilor. *Figlinae*-le militare sunt specializate, fără îndoială, în producția materialelor de construcție (prin comparație cu cele civile, care produc preponderent vase de uz comun, opaițe, teracote), iar situarea atelierelor într-o zonă aflată la cca 2-2,5 km este condiționată de sursele de lut și de apă, aflându-și numeroase analogii în lumea antică. Aici pot fi distinse câteva mari momente de efervescență constructivă: a. la începutul sec. II d.Hr., în vremea lui Traian, când *legio XI Claudia* este adusă la Durostorum; b. după anul 170, în contextul refacerilor ulterioare invaziei costobocilor la sudul Dunării; c. la începutul sec. III, în vremea împăratului Caracalla, când avem o serie importantă de ștampile cu *Leg(io) XI Cl(audia) P(ia) F(idelis)*; d. în vremea lui Dioclețian, la sfârșitul sec. III și începutul secolului următor. Autorul surprinde și perioada de criză a atelierelor din timpul împăratului Decius, când atacurile gotice din cursul anilor 249-250 conduc spre o diminuare sensibilă a volumului producției ceramice. Acestui moment de recul îi urmează o nouă fază de avânt la începutul secolului al IV-lea, când aflăm unele tipuri de opaițe, alături de cărămizi cu ștampila *Leg(ionis) XI Cl(audiae) Fig(lina) Kas(trorum)*.

Momentul în care atelierelor ceramice de la Durostorum își încetează activitatea este plasat de către autor în ultimul sfert al sec. IV, după marea înfrângere în fața goților la Adrianopole (a. 378). Deși au fost documentate arheologic și urmele unei (foarte slabe) locuiri înspre sfârșitul sec. V d.Hr., atelierelor nu își vor mai relua niciodată activitatea. O serie de piese târzii (imitații de *sigillatae* africane și opaițe), datate în a doua jumătate a sec. IV și în cursul celui următor, publicate de către Crișan Mușețeanu și Maria Čičikova, au fost produse în noi ateliere locale, într-o locație încă neidentificată.

La Durostorum sunt imitate în cursul sec. II-III d.Hr. platourile Dragendorff 39, produse în Gallia centrală la Lezoux, sursa de inspirație venind nu din amonte fluviului, „ci din atelierelor nicopolitane, unde este cunoscut un foarte important lot, aria de difuzare a produselor de la Butovo și Pavlikeni întinzându-se în multe centre de pe Dunăre, dar trecând și la nord, în Dacia”. Atelierelor nicopolitane (cercetate succesiv de către Bogdan Sultov și apoi de către Gergana Kabakčieva) cunosc o perioadă de funcționare în mare măsură similară celei de la Durostorum. În condițiile foarte puternicei concurențe venite din partea primelor, autorul consideră că producția ceramică la Durostorum acoperă în cursul secolelor II-III îndeosebi nevoile locale. Revirimentul ar aparține, potrivit lui Crișan Mușețeanu, mai degrabă secolului al IV-lea, când centrul administrativ și

militar de la Durostorum se manifestă ca o importantă placă turnantă pentru relațiile de schimb cu *barbaricum* și cu cetățile romane de pe linia Dunării.

Lotul cel mai substanțial cuprinde piese din categoria ceramicii fine, fiind totodată și cel mai diversificat din punctul de vedere al formelor. Majoritare sunt vasele pentru depozitarea hranei sau servitul mesei. În ceea ce privește ceramica fină, pot fi evidențiate o serie de forme originând în ceramica de lux din Italia și din provinciile occidentale (castroanele tip 4-7; bolurile tip 1-2, 4-6; farfuriile tip 1,3 și platourile tip 1), foarte populare pe o arie impresionantă a întregii lumi romane. Puternicele influențe ale atelierelor nicopolitane asupra ansamblului producției ceramice din Moesia Inferior, cât și fluxurile tehnologice și artistice ale ultimei în reciprocitate cu provincia transdanubiană Dacia Inferior, sunt luate în discuție de către autor. Există la Durostorum și forme ale ceramicii fine cu prototipuri în zona estică a Mării Mediterane (castroanele tip 1, 3, 10; boluri tip 1, 3, 8; farfurii tip 2, 4), fapt ce îl conduce pe Crișan Mușeteanu să ia în considerare posibila prezență a *Eastern Sigillata B* și *C* la Durostorum, până la jum. sec. II d.Hr. Avem și *sigillatae*-le pontice, care par să fie datate apropiat de *Eastern Sigillata C*, cu influență clară asupra produselor oferite de către atelierelor nicopolitane.

Vasele cu decor dionysiac îl împing pe autor să considere că există o puternică comunitate de adoratori ai zeului la Durostorum, iar ceramica barbotinată și cea cu ștampile *in solea* sunt iarăși puse în legătură cu atelierelor nicopolitane. Dacă producția de *mortaria* la Durostorum este una deloc surprinzătoare pentru un centru militar de talia lagărului legionar, interesante sunt considerațiile privitoare la vasele de bucătărie din pastă zgrunțuroasă, dintre care tipul 1 de oale cu o singură toartă și cănițele similare sunt specifice doar provinciilor de la Dunărea de Jos și din Balcani.

Din prezentarea materialului ceramic descoperit la Durostorum reiese în mod clar faptul potrivit căruia acest centru ceramic este unul de reală sinteză, și – potrivit autorului – „utimul mare bastion” al penetrației influențelor occidentale, dar și primul mare centru ceramic de pe Dunăre, unde, grație rolului jucat de către atelierelor nicopolitane vecine sau importurilor prezente în marile orașe grecești din Pontul vestic, pătrund în forță și sunt formele orientale.

În încheierea lucrării lui Crișan Mușeteanu aflăm Capitolul X. *Anexe* (p. 138-147), unde este, de fapt, reluat întregul inventar al complexelor (gropile 1-18 și cuptorul 19); se evidențiază aici, desigur, piesele ceramice, organizate pe tipuri de piese, număr de catalog, număr inventar. O cuprinzătoare *Bibliografie*, din care nu lipsesc titluri recent apărute, o aflăm la p. 148-163.

Monografia lui Crișan Mușeteanu cuprinde varianta îmbogățită și revizuită a lucrării sale de doctorat despre ceramica romană de la Durostorum, susținută cu mai bine de zece ani în urmă. Contribuție științifică de maturitate a unui specialist care a semnat, de-a lungul mai multor decenii, o importantă serie de studii asupra ceramicii romane provinciale, *Ateliere ceramice de la Durostorum* reprezintă, incontestabil, un nou și semnificativ *instrumentum* pentru „familia” ceramiștilor zonei Dunării de Jos în epoca Principatului.